

До спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04
Національного університету
«Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23

ВІДГУК

**Офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора, заступника
директора з наукової та міжнародної діяльності Навчально-наукового
інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
Гарасиміва Тараса Зеновійовича
на дисертацію Смазної Ірини Сергіївни
«Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.12 – філософія права**

Актуальність теми. Філософсько-правовий дискурс свідчить, що реальне співвідношення насильства й толерантності виходить за рамки їх звичайного протиставлення і є більш багатограним, ніж це уявлялося раніше. Неспроможність Людства приборкати найгірші прояви насильства, незважаючи на всі намагання, свідчить про те, що існує нагальна потреба у пошуку інших, неортодоксальних шляхів розв'язання цієї проблеми. Вирішити її в новому ракурсі дозволяє звернення до феномену толерантності.

Зокрема, Смазна Ірина Сергіївна аргументовано наголошує на тому, що насильство і толерантність є антагоністичними, протилежними явищами, однак між ними є і неочікувано багато спільного, що підкреслює необхідність дослідження різноманітних аспектів взаємодії насильства і толерантності, використовуючи для цього філософсько-правову методологію. Погоджуюся з Іриною Сергіївною, що насильство, і толерантність слід розглядати у двох

формах – як явища і як наукові категорії, що позначають ці явища. Така диференціація дає можливість дійти висновку про парність насильства і толерантності. Насильство і толерантність – це дві тенденції, притаманні розвитку сучасного суспільства. При цьому обидві вони мають як позитивні, так і негативні прояви. В антропологічному плані насильство і толерантність зливаються у людській природі, хоча перше має «тваринне» походження, а друга є породженням культури.

Саме дисертаційне дослідження Ірини Смазної є тією кваліфікаційною роботою, у якій акумульовано авторські положення щодо формулювання нового концептуального підходу до феноменів насильства і толерантності як основних парних тенденцій розвитку сучасного суспільства, що дозволило розглянути під іншим кутом зору ці феномени та їх суміжні поняття – агресію й терпимість.

З огляду на зазначене та положення, викладені дисертантом (в авторефераті на сторінці 1-2, у рукописі дисертації на сторінках 18-20), актуальність теми дисертаційного дослідження І.С. Смазної «Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження» є обґрунтованою та не викликає сумнівів.

Зв'язок з науковими програмами, планами і темами.

Крім того, актуальність дисертації підкреслює її зв'язок із Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими НАПрНУ 03.03.2016, плановою науково-дослідницькою темою Національного університету «Одеська юридична академія»: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016–2020 рр. та темами наукових досліджень кафедри загальнотеоретичної юриспруденції НУ «ОЮА»: «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» і кафедри філософії НУ «ОЮА»: «Філософські проблеми правознавства, політології і соціології».

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизни та достовірності,

сформульованих у дисертації, є загалом достатнім. Цьому сприяло використання широкого спектру джерельної бази. Дисертанткою, як зазначається у рукописі дисертації, використано 555 джерел, у яких відображено різні аспекти проблематики, що свідчить про добросовісність автора у досягненні визначеної мети і поставлених задач і вказує на достовірність матеріалів дисертаційного дослідження.

Також, **дослідження дисертантки загалом містить значну методологічну компоненту.** Методологічний ступінь обґрунтованості результатів дослідження характеризується та зумовлений наступним: в роботі з позицій методологічного плюралізму та, зокрема, методологічного інструментарію представлено результати осмислення проблематики філософсько-правового контенту насильства і толерантності, що виступає смисловим і діяльним полем, на якому може бути втілене соціально-духовне життя людини у його повноті та цілісності.

Наукова новизна. Комплексне опрацювання та системний аналіз парності насильства і толерантності дали дисертантці можливість сформулювати наукові положення, що відзначаються достовірністю, а також аргументувати низку важливих положень, що характеризуються науковою новизною. Вони збагачують теоретико-методологічні основи юриспруденції та сприяють розвитку філософії права в новітній період.

Найбільш вагомими положеннями дисертаційного дослідження, що характеризуються новизною або її елементами, є таке:

вперше:

- сформульовано концептуальне бачення насильства і толерантності як парних феноменів, в якому запропоновано принципово нову для філософсько-правової науки гіпотезу парності категорій агресії та толерантності, яка дозволяє не лише краще зрозуміти природу цих феноменів і тенденцій їх розвитку, але й відшукати практичні шляхи протидії негативним проявам насильства (в першу чергу – агресії) через застосування властивостей толерантності та з використанням синергетичної й антропологічної

ефективності парності концептів агресії й толерантності;

- запропоновано принцип толерантності як новий методологічний принцип юриспруденції та сформульовано його авторське визначення: принцип толерантності – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового;

- обґрунтовано доцільність використання терміну «антикультура мілітаризму», через який розкривається сутність пануючої протягом тривалого часу руйнівної тенденції, що породила нові небезпечні форми насильства;

- доведено, що оскільки процес мілітаризації є породженням європейського менталітету з притаманною йому агресивністю, лише європейська ідеологія мультикультуралізму, яка ґрунтується на толерантності, здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток власного минулого;

- виявлено моменти єдності агресії й толерантності в рамках однієї й тієї ж сутності через дослідження спільних рис цих протилежностей, внутрішнього зв'язку між цими явищами, їх елементами та видами;

- розкрито методологічний ракурс парності категорій агресії й толерантності та виявлено синергетичну й антропологічну ефективність парності категорій агресії і толерантності, чим відкрито можливості практичного застосування результатів цього дослідження;

удосконалено:

- методологію дослідження насильства і толерантності як систему концептуальних підходів, методів і способів дослідження насильства і толерантності як феноменів правової реальності та парних юридичних категорій;

- наукові погляди на розмежування понять насильства й агресії, зокрема тезу про те, що агресія і насильство є специфічними формами прояву агресивності як властивості людської природи, причому насильство за обсягом

є ширшим за агресію;

- думку про те, що агресивне насильство є одним із найбільш небезпечних і деструктивних проявів насильства, який обумовлює подальший науковий інтерес до проблеми співвідношення агресії й толерантності в контексті досліджуваної теми;

- знання про розмежування понять терпимості й толерантності, відповідно до якого терпимість – це пасивна якість людини, один із проявів толерантності, а толерантність – це активні відносини між суб'єктами на основі універсальних принципів, прав і свобод людини, вміння штучно регулювати агресію;

- класифікацію форм проявів агресії й толерантності у сучасному суспільстві на підставі проаналізованих спільних рис цих протилежностей (в рамках однієї й тієї ж сутності);

- системне уявлення про властивості агресії й толерантності, в тому числі на різних рівнях їх прояву;

набули подальшого розвитку:

- комплексний філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі (зокрема як інструменту маніпулювання людською свідомістю), що допомагає подолати тенденцію тотального зведення насильства до суто соціального явища, яке розглядають тільки як злочинну діяльність;

- аналіз логіко-методологічного аспекту взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці;

- філософська традиція ідеї переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини;

- теоретичне осмислення толерантності як основи подолання конфлікту;

- комплексний філософсько-правовий аналіз застосування толерантності в соціумі;

- обґрунтування ідей пошуку ефективного рішення проблем

подолання насильства й агресії в міжнародних відносинах тільки в рамках толерантного підходу, який включає загальнолюдське «ядро» різних культур, принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, пошуки загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації в ракурсі толерантного ставлення людини до іншої особистості;

- пропозиція щодо винесення норм на експертизу на предмет аналізу неприпустимої агресивності норм задля унеможливлення прийняття агресивних норм у сучасному процесі законотворчості;

- пропозиція щодо запровадження у законодавстві принципу толерантності; пропозиції щодо внесення принципу толерантності до ст. 24 Конституції України, а також до процесуальних кодексів у статті щодо основних засад (принципів) судочинства.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Основні положення дисертаційного дослідження достатньою мірою були представлені в наукових публікаціях і пройшли апробацію на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, в тому числі і таких, що проводилися за межами України.

Слід зазначити значне теоретичне та практичне значення отриманих результатів, яке полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний і практичний інтерес та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших наукових розробок у сфері філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції щодо системного дослідження феноменів насильства і толерантності (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

- у навчальному процесі – під час викладання курсів «Теоретичні проблеми боротьби з тероризмом», «Загальнотеоретична юриспруденція», «Методологія юриспруденції», «Історія учень про державу і право», «Філософія права», «Кримінологія», а також галузевих юридичних дисциплін; для

підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Херсонського державного університету від 04.06.2020 р.; Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

– у сфері правотворчості – для удосконалення вітчизняного законодавства щодо підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з феноменами насильства і толерантності;

– у правореалізаційній та практичній діяльності – для підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення реалізації механізму толерантності (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження Публічне акціонерне товариство «БАНК ВОСТОК» від 20.05.2020 р. вих. № 01/5173; Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження ТОВ «Юридична компанія АРМАДА» від 18.05.2020 р. вих. № 18/05).

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та відповідності встановленим вимогам. Науково обґрунтованою та відповідною визначеним завданням дослідження є структура роботи, яка дозволила авторці досягти поставленої мети та розкрити парність насильства і толерантності. Так, дисертація складається із вступу, п'яти розділів, кожен з яких закінчується окремими висновками, загальних висновків, списку використаних джерел (555 найменувань на 49 сторінках) із переліком основних публікацій автора за темою дисертації та актами впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Зміст і структура дисертаційної роботи повною мірою висвітлюють проблемні питання, що становлять її предмет. Дисертація складається зі вступу, п'ятих розділів, що містить вісімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її зв'язок з науковими планами та програмами, мету, задачі, об'єкт і

предмет, методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію результатів дисертації та публікації.

Перший розділ присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження насильства і толерантності. Зокрема зосереджено увагу на концептуальних та інструментальних засадах дослідження (підрозділ 1.1) та характеристиці джерел філософсько-правового дослідження насильства і толерантності (підрозділ 1.2).

У другому розділі дисертаційного дослідження авторка розкрила онтогносеологічні засади феномену насильства, а отже увага зосереджена на розмежуванні понять насильства і агресії (підрозділ 2.1); розглянуто насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю (підрозділ 2.2); зроблено філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі (підрозділ 2.3).

Третій розділ дисертаційного дослідження присвячений онтогносеологічним засадам феномену толерантності, зокрема в цьому розділі розмежувано поняття «терпимість» і «толерантність» (підрозділ 3.1), проаналізований принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту (підрозділ 3.2), зроблено філософсько-правовий аналіз застосування толерантності у соціумі (підрозділ 3.3).

Четвертий розділ «Насильство і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства» та П'ятий розділ «Парність категорій “агресія” і “толерантність”: філософсько-правовий вимір» є кульмінацією дисертаційного дослідження, в підрозділах яких актуалізовано проблематику насильства і толерантності в сучасному суспільстві (зокрема, розкрито антикультура мілітаризму в менталітеті сучасної людини, еволюцію тероризму як виду насильства та роль толерантності на шляху подолання антикультури мілітаризму) (підрозділ 4.1); надано класифікацію проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві (підрозділ 4.2); зроблений аналіз філософсько-правових аспектів насильства і толерантності в міжнародних відносинах (підрозділ 4.3); концептуалізовано дослідження парності категорій

"агресія" і "толерантність" (підрозділ 5.1); обґрунтовано методологічний ракурс парності категорій "агресія" і "толерантність" через синергетичну і антропологічну ефективність парності агресії й толерантності) (підрозділ 5.2).

Загальні висновки містять узагальнений виклад основних наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих дисертанткою у результаті власного наукового пошуку. Загальні висновки до дисертації є обґрунтованими, зрозумілими та логічно узгодженими із основним текстом роботи, серед них відсутні такі, що викликали б принципові зауваження та сумніви щодо їх науковості.

Новаторським у сучасній філософії права можна вважати доведення дисертанткою необхідності системного бачення парності насильства і толерантності, як філософсько-правових явищ, особливостей їх змісту і значення, схожостей і відмінностей, способів взаємодії; представлено концептуалізацію дослідження парності категорій агресії й толерантності, яка включає в себе обґрунтування, визначення актуальності дослідження цих категорій в їх діалектичній взаємодії; пропонується на загальнотеоретичному рівні використовувати і продовжувати дослідження толерантності у вигляді методологічного принципу, а не лише як цінності права.

В цілому, вивчення роботи та співвіднесення тих положень, які виносяться І.С.Смазною на захист, із основним текстом та висновками дозволило зробити висновок про набагато більшу новизну, ніж та, яку можна побачити із вступу та автореферату дисертації.

Повний обсяг дисертації – 411 сторінок, із них 362 сторінки основного тексту. Дисертантка виконала вимоги МОН України до цього виду наукових робіт щодо необхідних структурних елементів тексту дисертації, яка змістовно відповідає спеціальності 12.00.12 – філософія права. Оцінюючи зміст дисертації та автореферату, слід зазначити, що основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані у дисертації, ідентично викладені в авторефераті, знайшли відповідне відображення в публікаціях автора з теми дисертації,

відображають актуальність обраної теми дослідження та внесок дисертантки у розвиток філософії права.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих наукових працях. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 42 наукових публікаціях, зокрема: у 5 монографіях (з них 4 – у співавторстві); 19 статтях у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України; 6 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав; 17 тезах виступів на науково-практичних заходах. Це свідчить про достатній рівень апробації та повноту викладу результатів дослідження. Основні положення та висновки, викладені в дисертаційному дослідженні та публікаціях здобуті дисертанткою самостійно.

Дискусійні положення та зауваження. Принципово хочу ствердити, що дисертаційне дослідження Ірини Сергіївни Смазновой вирізняється високим рівнем виконання, фаховістю викладу ділового мовлення тексту роботи, вмінням використовувати сучасний методологічний арсенал наукових пошуків, обґрунтованістю висновків і виваженістю критики, загалом – високою авторською етикою спілкування тощо. Попри те, опонована мною дисертація, як і будь-яке ґрунтовне дослідження, особливо ж на новаторському рівні, містить положення дискусійного характеру, а також тези, що передбачають їх конкретизацію або уточнення під час прилюдного захисту. Зокрема:

- У підрозділі 1.1 вказано, що у ході дисертаційного дослідження використовується комплексний міждисциплінарний підхід при дослідженні філософсько-правових аспектів насильства і толерантності, а саме: антропологічний, комунікативний, системний, синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний, діалектичний підходи. На наш погляд, така багатогранність дослідження свідчить про справжню наукову прискіпливість дисертантки, але має децю незавершений характер, адже цей огляд насильства та толерантності з різних ракурсів мав би зрештою привести до певних результуючих визначень насильства та толерантності.

- У підрозділі 2.1 авторка неодноразово використовує оціночні характеристики «позитивний» та «негативний», особливо стосовно проявів насильства та агресії, втім будь-яка оціночна характеристика має спиратися на певні ціннісні орієнтири та має суб'єктивний характер. Так, сюжет із примушенням майбутніх великих музикантів їх батьками до гри на музичних інструментах насильницькими методами наводиться як приклад позитивного неагресивного насильства, але ж у контексті визнання людини найвищою соціальною цінністю та поваги до її честі і гідності, про які дослідниця неодноразово пише у інших місцях виглядає, на наш погляд, не зовсім вдало. Зокрема, дисертантка залишає поза увагою те, що таке примушування може мати наслідком психологічні травми того, кого примушують. У цьому зв'язку, питання про «позитивність» або «негативність» примусу до гри на музичному інструменті (як в наведеному прикладі) не може зводитися лише до позитивних наслідків у культурологічному вимірі, але й має враховувати зворотний бік примусу, який полягає у негативному відбитку на психіці певної особи.

- Не зайвим було б доповнити текст схематичними зображеннями, які більш наочно розкривали б зміст, сутність співвідношення досліджених понять та явищ. Наприклад, цей прийом можна було б застосувати при визначенні розмежування понять терпимість та толерантність, насильство та агресія. Така наочність, виражена, наприклад, у використанні діаграм Ейлера, сприяла б кращому сприйняттю тексту дисертації.

- У підрозділі 3.2 на рівні теоретичної розробки запропоновано принцип толерантності як новий методологічний принцип юриспруденції. Але не зовсім зрозуміло, яку роль у зв'язку з цим відводиться праву. Чи не ставить дисертантка під сумнів здатність права, як інструмента соціальної регуляції підтримувати і охороняти існуючий суспільний порядок? Це питання постає з того, що суспільний порядок своєю основою успадковується від минулих поколінь, базується на історичних і культурних традиціях та модернізується лише в тих межах, які не ставлять під загрозу стійкість системи. Разом із

тим, дисертантка натякає на підвищені ризики можливого прийняття правових актів «агресивного» змісту та спрямування, якщо методологічний принцип толерантності не буде запроваджений. Тут криється друге питання: чи достатньо лише буде лише експертизи на предмет неприпустимості агресивності норм (с. 169) і яким мірилом припустимості/неприпустимості такої агресивності мають користуватися експерти?

- У підрозділі 4.1 дискусійним моментом вбачається теза про те, що мілітаризм став частиною сучасної антикультури, способом людського мислення і буття. Чи дійсно наша реальність настільки просякнена ідеями мілітаризму саме як антикультури? Де проходить межа між звеличенням національно-визвольного руху і героїв війн (козацтва, УПА, партизаничини часів Другої Світової війни, учасників українсько-російської війни на Сході України) і підтриманням бойового духу і вишкілу з одного боку та мілітаризмом у його «антикультурному» ракурсі – з іншого боку?

Слід зазначити, що наведені зауваження мають безумовно дискусійний характер та жодним чином не заперечують новизни та наукової цінності дослідження, не знижують загальної позитивної оцінки дисертації.

Загалом робота носить системний і завершений характер, основні положення якої достатньо повно та адекватно відображені в публікаціях у наукових фахових виданнях і авторефераті, характеризуються зазначеною актуальністю, новизною, теоретичною і практичною значимістю отриманих результатів, що в сукупності засвідчують внесок дисертантки в розвиток філософії права в Україні.

Висновок щодо відповідності встановленим вимогам. Ураховуючи все те, що зазначалося у відгуку вище, доцільно зробити висновок про те, що дисертація Ірини Сергіївни Смазної на тему: «Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права є самостійною завершеною науковою роботою, містить нові науково обґрунтовані теоретико-прикладні результати проведеного дослідження, що

розв'язують поставлені наукові завдання, мають важливе значення для сучасної філософсько-правової науки, відповідає вимогам п. 9, 10, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (зі змінами), а її автор, Смазнова Ірина Сергіївна, заслуговує присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – філософія права.

Офіційний опонент

доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової та
міжнародної діяльності Навчально-наукового
інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»,
професор кафедри теорії та філософії права,
конституційного та міжнародного права

Т.З. Гарасимів

Вчений секретар

Національного університету
«Львівська політехніка»
к.т.н., доцент

Р. Б. Брилинський